
EEN VERDWENEN INLEIDINGSCONSTITUTIE

Jan Lokin (Rijksuniversiteit Groningen)

Tien jaar had de keizer in 530 uitgetrokken voor het vervaardigen van de *Digesten* en zie in drie jaar was het wanhopig makend karwei, *opus desperatum*, geklaard. Het waren geen drie rustige jaren geweest. In januari 532 was de Nika-opstand uitgebroken die weliswaar door Belisarius en Mundus bloedig was onderdrukt, maar die toch Tribonianus zijn functie van Minister van Justitie had gekost. De opstandelingen eisten het aftreden van onder andere Tribonianus en de keizer had aan hun eis toegegeven. Maar Tribonianus was onmisbaar voor het wetgevingswerk. Daarom vinden wij hem een jaar later al weer terug op een andere post. Hij is dan *magister officiorum* hetgeen min of meer overeenkomt met onze Minister van Binnenlandse Zaken.¹ Op 16 december 533 worden de *Digesten* tot wet verklaard in twee constituties, één in het Latijn, de constitutie *Tanta*, en een in het Grieks, de constitutie *Dedoken*. Op dezelfde dag kondigt Justinianus zijn onderwijs-hervorming af in de constitutie *Omnem* die gericht is tot de acht antecessoren van de rechtshogescholen van Constantinopel en Beiroet. Het ligt in de rede dat de constituties *Tanta* en *Dedoken* die gericht zijn tot respectievelijk de Senaat en alle volkeren (*Tanta*) en de senaat en alle steden van de bewoonde wereld (*Dedoken*), eerder zijn voorgelezen dan de constitutie *Omnem*, die immers "slechts" aan acht hoogleraren is geadresseerd. Dat blijkt ook uit de verwijzing in het begin van de constitutie *Omnem* naar de constitutie *Tanta-Dedoken*:

*Et omnia quidem, quae oportuerat et ab initio mandare et post omnium consummationem, factum libenter admittentes, definire, iam per nostras orationes tam Graeca lingua quam Romanorum, quas aeternas fieri optamus, explicata sunt.*²

1 Spruit c.s. vertaalt *quaestor sacri palatii* in de *Instituten* door *Minister van Justitie*, in de *Digesten* door *kanselier voor (de) wetgevingsaangelegenheden*; *magister officiorum* wordt in de *Instituten* vertaald door *directeur van onze kanselarij*, in de *Digesten* door *grootmeester*: *Corpus Iuris Civilis*, Tekst en Vertaling, I (*Instituten*) blz. 8 en 11; II (*Digesten*) blz. 31 *passim*. Cf. de *Instituten*vertaling van A.C. Oltmans (1941) die ook *grootmeester* heeft. De benaming *grootmeester* is ongelukkig omdat zij een ceremoniële hof-functie suggereert terwijl de *magister* een reëel politiek ambt uitoefende en een ministerie onder zich had. De Duitse vertaling uit 1990 spreekt van *Kanzler*. Zie hierover o.a. J.H.A. Lokin, "Die Karriere des Theophilus Antecessor, Rang und Titel im Zeitalter Justinianus", in *Subseciva Groningana* I, 1984, blz. 46 e.v.

2 "Voorzeker is al datgene waartoe Wij aan het begin de opdracht moesten formuleren en na het voltooien van het gehele werk – een feit dat wij met genoegen vaststellen – nader moesten bepalen, reeds uiteengezet in Onze verordeningen in zowel de Griekse taal als

Het lijkt geen twijfel of de keizer verwijst met de woorden *ab initio mandare* naar de constitutie *Deo Auctore* van 16 december 530 en met de woorden *post omnium consummationem definire* naar de constituties *Tanta* en *Dedoken*. De twee eersten zullen worden opgenomen in de *Codex* en daardoor voor eeuwig geldigheid hebben, *quas aeternas fieri optamus*. En inderdaad zijn in *Codex* 1.17.1 en 2 de constituties *Deo Auctore* en *Tanta* opgenomen. De Griekse constitutie *Dedoken* ontbreekt in de *Codex*.

Naar dezelfde twee constituties verwijst de keizer nog eens in constitutie *Omnem* 8 waarin hij het siglenverbod uitvaardigt.³ Hij gebruikt bijna dezelfde woorden:

*Illud autem, quod iam cum ab initio hoc opus mandantes in nostra oratione et post completum in alia nostri numinis constitutione scripsimus, et nunc utiliter ponimus, ut nemo audeat eorum qui libros conscribunt sigla in his ponere et per compendium ipsi legum interpretationi vel compositioni maximum adferre discrimen.*⁴

Dit verbod van afkortingen, *sigla*, komt inderdaad voor in de genoemde constituties, in *Deo Auctore* 13 en *Tanta* 22. Wederom ontbreekt een verwijzing naar de Griekse constitutie *Dedoken* waarin in § 22 een zelfde verbod voorkomt. Leest men nu de passage in § 22 nauwkeurig, dan stuit men op een raadselachtige mededeling. De keizer dreigt de afschrijver die *sigla* gebruikt met de strafrechtelijke sanctie van het *crimen falsitatis* het misdrijf van vervalsing. Aan de onwetende koper van het "vervalste" boek moet hij bovendien het dubbele van de waarde van het boek betalen. Dat komt neer op de dubbele prijs die de koper heeft betaald als hij het kant en klaar heeft gekocht of op het dubbele bedrag dat hij heeft neergeteld als hij het heeft laten afschrijven. Vervolgens zegt de keizer:

*Quod et antea a nobis dispositum est et in Latina constitutione et in Graeca, quam ad legum professores dimisimus.*⁵

in die van de Romeinen, verordeningen waarvan Wij verlangen dat zij voor de eeuwigheid gelden."

3 Over het siglenverbod zie o.a. T. Wallinga, *Tanta/Dedoken, Two Introductory Constitutions to Justinian's Digest*, Groningen 1989, blz. 96 e.v.

4 "Hetgeen Wij echter zowel reeds in Onze toespraak bij het begin, toen Wij de opdracht tot dit werk gaven, als na het voltooiën ervan in een andere verordening van Onze Majesteit geschreven hebben, leggen Wij nu ook in een doelmatige voorziening vast: laat niemand van degenen die de boeken afschrijven daarin tekens plaatsen en door afkortingen de uitleg of de indeling van de rechtsregels op eigen gezag in het grootste gevaar brengen."

5 "Dit is ook eerder door Ons beschikt in een Latijnse verordening zowel als in een Griekse, die Wij aan de hoogleraren in het recht toegezonden hebben."

Het is niet makkelijk te achterhalen op welke constituties de keizer hier doelt. In ieder geval heeft hij het over een Griekstalige constitutie die hij naar de professoren heeft gestuurd. Van deze constitutie ontbreekt ieder spoor. Daarnaast vermeldt hij een Latijnse constitutie, maar grammaticaal is niet op te maken of hij ook die aan de professoren heeft gericht. Het woordje *quam* slaat in beginsel slechts op de Griekse. De Latijnse zou dan de *Deo Auctore* kunnen zijn die immers in § 13 een siglenverbod bevat. Mocht men *quam* ook op de Latijnse verordening willen betrekken dan ligt het voor de hand de constitutie in verband te brengen met de *Omnem* die zoals we hebben gezien in § 8 het gebruik op *sigla* verbod. Toch is het onwaarschijnlijk dat de *Omnem* is bedoeld, omdat zij *na* de *Tanta* is uitgevaardigd. Zoals wij zojuist hebben gezien wordt in § 8 immers naar de *Tanta* verwezen in de verleden tijd. Kijken we naar de constitutie *Dedoken* waarin in § 22 dezelfde mededeling wordt gedaan dan zien we dat ook daar het enkelvoud wordt gebruikt en wint dus de opvatting dat alleen de Griekse constitutie naar de professoren is gezonden aan kracht: τούτο γὰρ δὴ καὶ ταῖς ἄλλαις διατάξεσιν ταῖς περὶ τούτων θεθείσαις ἐνεγράψαμεν, ταῖς τε τῆ Ῥωμαίων προελθούσαις φωνῇ, τῆ τε τῶν Ἑλλήνων γλώττῃ, ἣν πρὸς τοὺς τῶν νόμων καθηγητὰς ἀντεγράψαμεν.

In de vertaling van Spruit en Wallinga luidt de zin:

Dit (i.e. het siglenverbod) hebben Wij immers ook geschreven in de andere hierover uitgevaardigde verordeningen, zowel in de voorafgaande die in de taal der Romeinen gesteld is, als in die welke wij, gesteld in de Griekse taal, aan de hoogleraren in het recht gericht hebben.

Ook hier is het niet geheel duidelijk op welke Latijnse constitutie wordt bedoeld. Grammaticaal is het mogelijk dat op meer dan één constitutie wordt bedoeld. Het zou dan kunnen gaan om de constituties *Deo Auctore* en *Tanta* die aan de *Dedoken* vooraf zijn gegaan. De *Omnem* kwam *na* de *Tanta-Dedoken* en kan dus niet bedoeld zijn. In ieder geval wordt ondubbelzinnig gesproken over een Griekse constitutie die aan de hoogleraren is gericht en die ons niet is overgeleverd.⁶

Wat heeft in deze verdwenen constitutie gestaan en waarom is zij niet overgeleverd? Is zij een Griekse copie van de *Omnem* of bevatte zij van de *Omnem* afwijkende bepalingen? In het besef dat men het antwoord slechts kan

6 Zie L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, Wenen 1953, blz. 632 noot 397 en de daarin aangehaalde literatuur.

gissen zou ik voortbouwend op de onderzoeken van mijn leermeester Scheltema,⁷ de volgende speculatie willen wagen.

In 533 waren de *Digesten* voltooid en was er zelfs nog tijd over om een leerboek te vervaardigen, de *Instituten*. Dat weten wij uit de constitutie *Imperatoriam* § 3 waarin wordt gezegd dat de keizer aan Tribonianus en de twee hoogleraren Theophilus en Dorotheus de opdracht tot het maken van de *Instituten* heeft gegeven na de voltooiing van de *Digesten*: *cumque hoc* (i.e. de *Digesten*) *deo propitio peractum est*. Toch kwam men in tijdnood vanwege het nieuwe onderwijsprogramma waarmee de keizer na het zomerreces wilde beginnen. Uit de constitutie *Omnem* § 2 zou men kunnen opmaken dat het aanvankelijk de bedoeling was de studenten te laten beginnen met de eerste vier boeken van de *Digesten*. Zij worden immers de *Prota*, dat wil zeggen de eerste boeken, genoemd en de keizer zegt uitdrukkelijk:

*Primam legum partem eis tradi sancimus, quae Graeco vocabulo nuncupatur, qua nihil est anterius, quia quod primum est aliud ante se habere non potest.*⁸

Toen men nog kans zag afzonderlijke *Instituten* te maken, die een Inleiding in het recht bevatten, lag het voor de hand deze aan de *Prota* te laten voorafgaan. De *Prota* werden daardoor naar het tweede "semester" van het eerste jaar verplaatst en de *Instituten* aan het begin van het "academisch" jaar gezet. Door dit vroege tijdstip kwam men in moeilijkheden. Want de keizer wilde het nieuwe onderwijsprogramma pas wettelijke kracht geven nadat de *Digesten*, die toch in het onderwijs zo'n prominente plaats zouden gaan innemen, *tevoren* rechtskracht hadden gekregen, ook al een reden om de *Tanta-Dedoken* aan de *Omnem* te laten voorafgaan.

Scheltema heeft aangetoond dat de keizer om getalsmystieke redenen zijn *drie* wettelijke *volumina* (*Instituten*, *Digesten*, *Codex*), waarvan de *Digesten* in *drie* jaar voltooid waren, nog in het jaar van zijn *derde* consulaat, in welk jaar het *derde* werelddeel (Lybië) was heroverd, om precies te zeggen op de *derde* dag voor de Kalenden van januari (30 december 533) rechtskracht wilde geven.⁹ De constitutie *Omnem* kwam dus te laat om het reeds met de *Instituten* gestarte onderwijs wettelijk kracht te verlenen. Is het te gewaagd om deze taak aan de verdwenen Griekse constitutie toe te schrijven? Zij is dan een soort

7 Zie H.J. Scheltema, "Over getallen in het *Corpus Iuris Civilis*", in: *Opera Minora*, Groningen 2004.

8 "Wij bepalen dat hun het eerste deel van de wetten wordt onderwezen, dat met een Grieks woord 'Prota' – Het Begin – wordt genoemd, waaraan niets vooraf gaat: wat het eerste is, kan immers niets anders vóór zich hebben."

noodverordening geweest die geen "eeuwige" gelding had maar slechts gold tot de inwerkingtreding van de *Omnem*. Zij zou dan aan het begin van het studiejaar, in oktober, uitgevaardigd moeten zijn en de nog niet voltooide *Instituten* plus de rest van het programma aan de studenten hebben voorgeschreven. Op het ogenblik dat de *Instituten* zijn voltooid, op 21 november 533, zijn zij dadelijk plechtig aan de *cupida legum inventus* overhandigd. Ook de constitutie *Imperatoriam* kan men dan als zo'n noodmaatregel zien want drie weken later, op 16 december, worden zij plechtig door de constitutie *Tanta-Dedoken* samen met de *Digesten* wettelijk geïntroduceerd.¹⁰

Kennelijk heeft de tweede hand van de *Codex Florentinus* (F2) gezien dat er in 533 gesproken werd over een niet meer bestaande constitutie. De corrector heeft de woorden *in Latina et in Graeca* geschrapt en ook in het hypothetische Vulgaathandschrift (S) blijft alleen het woord *constitutione* staan. De passage in de constitutie *Dedoken* is onveranderd gebleven. De Latijnse constitutie moest ook wel gecorrigeerd worden in verband met haar opname in de *Codex repetitae praelectionis*. En inderdaad staat in *Codex I, 17 § 22* niet langer "*quod antea a nobis dispositum est in Latina constitutione et in Graeca, quam ad legum professores dimisimus*", maar "*quod antea a nobis dispositum est in constitutione quam ad legum professores dimisimus*". Nu er geen protocollaire volgorde in acht hoeft genomen te worden en in de handschriften het onderwijsprogramma van de constitutie *Omnem* aan het begin van de compilatie zal hebben gestaan,¹¹ verwijst § 22 van de *Tanta* in de *Codex* zonder moeite naar de constitutie *Omnem*, de enige aan de hoogleraren gerichte constitutie die overgebleven is. Een minieme verandering in de tekst heeft de door de introductie van de *Instituten* ontstane oneffenheid weer gladgestreken.

Tot slot: Tribonianus heeft voor zijn inspanningen ten behoeve van *Digesten* en *Instituten* een beloning gekregen en wel de hoge rang van ere-consul. In de *Imperatoriam* § 3 wordt hij nog genoemd: *Vir magnificus magister et ex quaestore sacri palatii*, in de *Tanta* § 9 heet hij: *Vir excelsus nec non prudentissimus*

9 Zie H.J. Scheltema, (n 7), blz. 396-397.

10 *Tanta* § 23, *Leges autem nostras, quae in his codicibus, id est institutionum seu elementorum et digestorum uel pandectarum posuimus, suum optinere robur ex tertio nostro felicissimo sancimus consulatu*. Zie over de coniectuur *accomodabimus* in plaats van *accomodavimus* in de constitutie *Imperatoriam*, § 6, J.H.A. Lokin, "Romeins onderwysrecht", in: *Ad amicissimum amici scripsimus. Vriendenboek Raf Verstegen*, onder redactie van K. Geens, R. Lesaffer, B. Steen & P. Van Orshoven, 2004, blz. 185-186.

11 De plaats van de constitutie *Omnem* in de *Codex Florentinus* staat niet vast. Mommsen plaatst haar na de *Deo auctore* en vóór de *Tanta*, Kaiser (W. Kaiser, "Schreiber und Korrektoren des Codex Florentinus", in: *Savigny Zeitschrift*, Rom. Abt. 180, 2001, blz. 137, 168 en 216 e.v.) plaatst haar na de *Tanta*.

magister, ex quaestore et ex consule. De titel *ex consule* is een eretitel en dient dan ook te worden vertaald door ereconsul en niet door oud consul.¹² Tribonianus is nooit consul geweest. Had hij dat ambt werkelijk uitgeoefend dan was de protocollaire volgorde anders geweest en had er gestaan: *Magister, ex consule et ex quaestore*. Het ambt van consul is hoger en wordt dan eerder vermeld dan dat van quaestor. Nu hij "slechts" ereconsul is komt het daadwerkelijk uitgeoefende ambt op de eerste plaats te staan. De ere functies worden steeds na de daadwerkelijke vermeld. In protocollaire kwesties waren de Byzantijnen uiterst nauwkeurig.

12 In de vertaling van Spruit en Wallinga staat *oud-consul, Corpus Iuris Civilis, Tekst en Vertaling II (Digesten)* blz. 51. Ook de Duitse vertaling uit 1995 heeft *ehemaliger Konsul*. Zie hierover J. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, volume IIIB, Cambridge 1992, blz. 1338.